

Milan Bulajić, doktor
pravnih nauka, istoričar

ANDRIJA ARTUKOVIĆ KRIO SE U MANTIJI — I POD LAŽNIM IMENOM

Zahtev Jugoslavije za izručenje ustaškog ministra, ratnog zločinca dr Andrije Artukovića, upućen je vladi SAD 1951. godine. Te godine je otkriveno da je on ilegalno, pod imenom Alojzije Anić, došao iz Irske i nastanio se u Kaliforniju, u kući svog brata, preduzimača. Od tada počinje postupak za ekstradiciju. U stvari, to je bio dvostruki postupak: s jedne strane, to je po američkim imigracionim propisima bio postupak deportacije koji se preduzima protiv svih onih koji ilegalno uđu u Ameriku. Postupak je kratak: oni moraju da napuste SAD i odu u zemlju iz koje potiču, ili u zemlju iz koje su došli. Pošto je u pitanju bio ratni zločinac, SFRJ je postavila taj zahtev na osnovu zaključaka savezničkih sila i Konvencije o ekstradiciji koje je Srbija potpisala 1901. godine. Njima je predviđena mogućnost za izručenje zločinaca koji su počinili delo iz jedne i druge zemlje, pod uslovima da to ne bude delo političke prirode.

— Šta je u zahtevu za izručenje Andrije Artukovića navedeno?

U zahtevu za izručenje Andrije Artukovića navedeni su razlozi na osnovu kojih je proglašen ratnim zločincem, odnosno, svi zločini koje su ustaše izvršile na teritoriji takozvane Nezavisne Države Hrvatske. To su, pre svega, zločini genocida nad srpskim pravoslavnim stanovništvom, Jevrejima i Ciganima. Doduše, time se ne iscrpljuju zločini i krivice, jer on je kriv i za mnoge zločine protiv drugih rodoljuba, a posebno — što je bitno za razumevanje — Hrvata jugoslovenske orijentacije ikoji nisu bili za razbijanje jugoslovenske države. Prema tome, smisao svega toga je bilo razbijanje jugoslovenske države, stvaranje etnički i verski čistog područja, dakle — čiste hrvatske katoličke »Civitas Dei«.

— Da li vi znate kako je Artuković otkriven u Americi?

Sticajem nekih okolnosti, kad se osetio slobodnim, Artuković se više kretao nego prvih dana 1948, kada je došao u SAD. U to vreme vladalo je tamo snažno antikomunističko raspoloženje. Svima koji su se zamerili komunističkim zemljama, bez obzira šta su radili, praštalo se. Uz to, Artuković je od samog početka imao podršku katoličke crkve na tom području Amerike. Ne radi se samo o hrvatskoj katoličkoj crkvi koja je štitila ustaške zločince, već je međunarodna katolička crkva njih štitila, od njujorškog nadbiskupa Spellmana do nadbiskupa, docnije i kardinala Maninga u zapadnom delu Amerike. U stvari, on je i došao u Ameriku jedino zahvaljujući katoličkoj crkvi. Nosio je mantiju u švajcarskom gradu Triburgu, gde se krio u jednom samostanu. Inače glavni centar za prihvatanje ustaških ratnih zločinaca bio je u katoličkom zavodu Svetog Jeronima, u Rimu. Ja sam naročito bio impresioniran, kad sam, pre godinu dana, video dokumenta kontraobaveštajnog korpusa američke armije koji je bio stacioniran u Rimu. U ovim dokumentima je izričito rečeno da su postupci Vatikana prema ustaškom poglavniku Paveliću i drugim ustaškim zločincima takvi da žestoko kompromituju Vatikan. I stoga je on, razume se, iz katoličkog samostana u Triburgu uspeo da ode u Irsku, odakle je — opet pod zaštitom katoličke crkve — pod lažnim imenom prebačen u SAD.

— Videli ste Artukovića?

Prvi put sam ga video u Los Angelesu 1958. godine pred američkim sudom koji je raspravljao o zahtevu jugoslovenske vlade za njegovo izručenje kao ratnog zločinca.

— Da li ste govorili na sudu?

Ne, nisam govorio. Ja sam bio predstavnik jugoslovenske vlade, sa mnom je bio Čerina, pomoćnik republičkog javnog tužioca Hrvatske. Mi smo imali svog američkog advokata, Danielsona, preko koga smo govorili, pošto mi ne možemo direktno pred stranim sudom zastupati. Ali, mi smo razmotrili sa advokatom svu dokumentaciju, sva fakta, koja on — razume se — ne samo da nije znao, nego u mnogim slučajevima nije ni mogao da razume sve ono što se dešavalo na tom nesrećnom području Balkana, odnosno na području koja je pokrivala tzv. NDH u to vreme.

— Da li se sećate nekog pitanja kaje je postavljeno Artukoviću?

Postavljena su mu pitanja o odgovornosti — kao ministra unutrašnjih poslova, pre svega. On je zastupao tezu da je bio samo ministar unutrašnjih poslova — titularno, da je u stvari svu vlast imao ravnatelj za javni red i sigurnost, koji je bio u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova, Dido Kvaternik. Međutim, u evropskim zemljama ministarstvo unutrašnjih poslova je ministarstvo policije, a u SAD ministarstvo unutrašnjih poslova je ministarstvo šuma, ruda i tako dalje, tako da je i to trebalo razjasniti. Oni su bili u velikoj prednosti jer su doveli u Los Angeles više članova Pavelićeve vlade i svi su oni, uključujući Lackovića, ličnog sekretara Stepinčevog, javno svedočili, dokazivali da je Artuković dobar katolik, dobar građanin i da njega proganja neka crna sila koja se zove »komunistička Jugoslavija«. Mi smo, na drugoj strani, imali neke slabosti. Imali smo obimnu dokumentaciju, ogromne činjenice, ali nismo shvatili suštinu američkog krivičnog postupka koji je po prirodi kontradiktoran i da svaka strana ima pravo da dokazuje, da dovodi u pitanje protivničku i da sve to čini u jednom dijalogu, a pre svega, i iznad svega, preko živih svedoka. Mi nismo imali ni jednog jedinog živog svedoka. Tako meni nije ostao niko drugi do zvanični predstavnik Hrvatske, pomoćnik republičkog tužioca, drug Čerina — za koga sam sasvim slučajno doznao da je u vreme rata, u vreme NDH, bio i u tom zlo-

glasnom ministarstvu pravosuđa — kao naš čovek. Jer, po pravilima američkog pravosuđa, vi morate dokazati da je zakon, za koji svako zna, stvarno donesen i da je taj zakon, stvarno bio na snazi. A pošto je on radio u ministarstvu koje je bilo zaduženo za donošenje zakona, on je mogao, makar to da posvedoči. Međutim, ja sam bio tada 30 godina mlađi, i — mada sam bio najmlađi doktor nauka, moja reč je bila slaba da ubedi odgovorne u Jugoslaviji da moraju poslati nekog živog svedoka, preživelog zatočenika iz Jasenovca, Stare Gradiške, nekog od onih koji su pobegli od ustaških jama i stratišta, kojih je bilo mnogo, ima ih i danas, ali onda ih je bilo mnogo, mnogo više — a mi nismo imali ništa! . . . Vi ćete kao novinar razumeti u kakvom sam položaju bio, odnosno Jugoslavija, kada su se ta moćna sredstva javnog informisanja koja u Americi znače mnogo više nego bilo gde, usredsredila na nas i kad su oni očekivali da ćemo mi da iziđemo sa najsnažnijim argumentima, sa nekom vrstom dokaza jačine atomske bombe. Oni nisu verovali kad je naš advokat rekao da optužba zaključuje svoje izlaganje.

— Vi ste i dalje radili, istraživali, hteli da dokažete da Andriju Artukovića treba izručiti Jugoslaviji?

Prvo — ja objektivno, s obzirom na ove slabosti, s obzirom na to da je to bila. era makartizma, što se mora uzeti u obzir, nisam očekivao da će sud doneti pozitivnu odluku, niti sam mogao da zamislim u kakvoj atmosferi će rasprava biti održana. Tada sam pokušao da nadomestim slabosti koje su bile vezane za naše pripreme optužnice, u nedostatku svedoka i tako dalje, da dovedem neke Jevreje koji su izbegli u toku rata, žive u Americi, a bili su jako zainteresovani da svedoče. Prethodno su bili pristali, ali nisu se usudili da izađu kao svedoci. Ako vam je poznato kakav je uticaj jevrejskog lobija u Americi, onda znate da ni Artukovića. mi, sada, ni Barbija, ni bilo koga, ne bismo izbacili iz Amerike da nije bilo njih.

— Da li naslućujete ili znate zbog čega nisu svedočili?

Pa, iz straha od dirktnog terorizma, pošto je »Makartijev komitet« i najuglednije Amerikance mogao da izoluje, pa čak i da pošalje na robiju ako se sumnjalo da je neko podržavao nešto komunističko. A ti dolaziš kao svedok na zahtev komunističke države, bez obzira koji je zločinac u pitanju!

— Da li je zahtev za izručenje Andrije Artukoviea posle toga mirovao?

A, ne... Bilo je, doduše, perioda dugog mirovanja i, mišlim, neko će morati jednom da objasni zašto nije bilo ozbiljnih akcija. Posle donošenja negativne odluke, negde u januaru 1959. godine, napisao sam jedan od prvih ozbiljnih diplomatskih akata. Bio je to akt na memorandumu vladi SAD. Tu sam dokazivao da je to suđenje bilo nepravedno, da se radilo o savezničkoj državi, da je, na kraju, taj zločinac ne samo ubijao Srbe, Jevreje, Cigane i druge jugoslovenske rodoljube, već i Amerikance.

— Na primer?

Američke avijatičare koje su hvatali predavali su Nemcima, ili su ih čak i sami likvidirali. Međutim, to sve skupa nije pomoglo. Pokretanjem postupka ekstradicije za krivična dela izvršena na području države koja traži izručenje, prekinut je postupak za deportaciju. Kad je odlukom američkog sudije Hadlija proces ekstradicije završen, automatski je nastavljen proces deportacije i po svim kriterijumima, zakonskim propisima i ranije donetim odlukama američkih imigracionih vlasti, koji su izuzetno strogi za sve nelegalne prelaze — Artuković je morao biti deportovan iz SAD. Američka politička desnica, ikoja je tada bila oličena u Makartiju, i katolička crkva koja je pružala ogromnu pomoć Artukoviću, išli su dotle da su podržavali posebne zakonske propise u Kongresu SAD da se Artukoviću da američko državljanstvo izuzetnim putem, putem zakona, što bi podrazumevalo da ne možemo tražiti ekstradiciju, jer se ne može tražiti ekstradicija građanina zemlje u kojoj živi, već samo stranog građanina. Taj period je tako uglavnom išao linijom dugačkih advokatskih brifova, ili podnesaka kako se kod nas kaže. Sve je to trajalo dok se nisam vratio u Jugoslaviju, posle gotovo dvostrukog roka službovanja. I onda, sticajem okolnosti, iako to nikada nije bila moja specijalnost, određen sam da idem kao predstavnik jugoslovenske vlade na suđenje Adolfu Ajhmanu u Jerusalim, 1961. godine, u cilju dokazivanja saradnje između Ajhmanove nacističke službe i Artukovićeve ustaške službe, u genocidu nad Jevrejima. Ja sam bio predstavnik Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, a predstavnik Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove bio je

Mihailo Miša Jurman. Mi smo poneli dobru dokumentaciju koja pokazuje da je ustaška služba sprovala drastičniji genocid nad Jevrejima nego nacistička, iako su i Artuković i Pavelić imali neke »žice« jevrejsike krvi. U ustaškom zakonu protiv Jevreja postojala je jedna odredba, mislim da je to tačka E, u kojoj se posebno određuje da li se nekome, ko ima imalo jevrejsike krvi, može priznati arijevska čiistota.

Na Ajhmanovom procesu u Jerusalimu uspjeli smo da u optužnicu protiv Ajhmana uđe i tačka optužnice protiv Artukovića. Svedoci, Jevreji iz Jugoslavije, vrlo ugledni ljudi, među kojima je bio i sekretar jevrejske bogoslovne opštine iz Zagreba, svedočili su zaista dobro, tako da su u presudi protiv Ajhmana konstatovani krivica i zločini Andrije Artukovića. To je, po mom mišljenju, bila prilika da se pokrene novi postupak za ekstradiciju pred američkom vladom jer, po tada važećim pravilima, koja su se kasnije menjala, mogli smo ponovo pokrenuti postupak za ekstradiciju, samo u slučaju otkrivanja novih činjenica koje nisu bile prezentirane u toku prvog procesa. Mi smo došli do nove činjenice — na Ajhmanovom procesu utvrđena je odgovornost Artukovića i njegove službe za genocid nad Jevrejima. Ja sam se zalagao za to da se pokrene novi postupak za ekstradiciju ustaškog ministra Andrije Artukovića, pošto vreme ne radi za nas.

Međutim, po tome predlogu jednostavno nije postavljeno. I od tada, tokom niza godina, nastupa jedan, da tako kažem »mrtav« period. Mislim da će oni koji se budu bavili istorijom borbe za pravdu, zaključiti da u tom periodu mi zaista nismo učinili ono što je trebalo — da na organizovan način pristupimo obradi svakog ratnog zločinca. Mi smo imali strašan problem kad smo otkrili Artukovića 1951. godine. Podneli smo odmah zahtev za ekstradiciju. Kad je naš generalni konzul u San Francisku, Rato Ivančević, podneo u ime vlade FNRJ zahtev za ekstradiciju ratnog zločinca Andrije Artukovića, američki sudija ga je pitao da li je ostvaren osnovni preduslov — prethodno podneta optužnica. On je odmah rekao da jeste. Sudija je tražio da se optužnica priloži uz zahtev. I on je hitno tražio iz Jugoslavije optužnicu, dobio je i brzo je predao. Međutim, sudija je utvrdio da je optužnica sa kasnijim datumom nego što je naš zahtev za ekstra-

dićiju i zamalo moj kolega i moj dobar drug nije odgovarao zbog krivokletstva, što je veoma opasno pred američkim sudom, pa se moralo i politički intervenisati zbog toga. Ali, nije bitno to. Stvar je u tome što smo mi morali da jednu ozbiljnu optužnicu za jugoslovenski Ninnberg, za buduće generacije, uradimo za nekih petnaestak dana. Ta optužnica je relativno dobro napravljena, ali nije bila potpuna, niti je bila sasvim precizna, niti je po kvalitetu ono što je trebalo...

Tu nam je kao pouka mogao poslužiti Ajhmanov proces, kako su oni to temeljno radili, kakav su dokazni postupak napravili.

— Da nije Artuković izručen Jugoslaviji, da li bi njemu ipak bilo suđeno u Americi, odnosno da li možete objasniti kako je izručen samo zahvaljujući organizovanoj aktivnosti jevrejskog lobija u Americi?

Artuković nije izručen zahvaljujući nekom posebnom organizovanom radu Jugoslavije. U početku je gospođa Holman, kongresmen iz Njujorka, okupila jednu izvanrednu ekipu oko sebe, za krivično gonjenje ne samo Artukovića, nego svih ratnih zločinaca koji su našli utočište u Americi. Među tim ratnim zločincima, što nama ne služi na čast, Artuković je, po njihovim procenama, bio među prvima, u nekim periodima i kao najgori, najopasniji ratni zločinac. Oni su uspešni, i to je bitno, da se američko zakonodavstvo po pitanju tretiranja ratnih zločinaca izmeni, jer vladala je dugo jedna teza, vrlo opasna — o zastarelosti ratnih zločina. Ta teza da su ratni zločini zastareli pojavila se čak i u Francuskoj. Međutim, pravda je pobedila, progresivne snage su se izborile da ratni zločini ne zastarevaju. Jer, radi se o takvim strahovitim zločinima, takvog obima i brutalnosti da bi zastarelost značila okuraženje svih današnjih ili budućih zločinaca.

— Vi ste prisustvovali suđenju Artukoviću u Zagrebu. Kako ga ocenjujete?

Ni danas ne mogu da razumem kako se mogao dozvoliti takav proces, koji će, po mom mišljenju, ući u anale promašenih.

U Los Andelesu nije bilo suđenja. Tu često ljudi greše. U Zagrebu, pravno gledano, bilo je prvo suđenje. Mi smo ju imali dosta svedoka, u stvari dve grupe svedoka: svedoka koji su izvanredno, kao očevici, kao žrtve ustaških zločina

pred sudom govorili, kao što je Ljuban Jednak, jedini preživeli iz pokolja pravoslavnih Srba u glinskoj crkvi, 1941. godine. A imali smo i svedoke kao što su Bajro Avdić i Franjo Truhar. Nesreća je u tome što su optužnica, i čitava rasprava na sudu, i presuda, bazirane na krunskom svedoku Bajru Avdiću koji je kao ustaša, divlji ustaša, koljač, osuđen na 20 godina zatvora. Izdržao je 14 godina 1 mesec i 19 dana, ako se ne varam! Kao takav postao je krunski svedok!

— Šta je rekao?

On je svedočio o tri zločina. Prvo: da je krajem 1941. godine jedna grupa Jevreja dovedena na Krešimirov trg i odatle, pod komandom i neposrednim nadzorom ustaškog ministra Andrije Artukovića, kamionima sprovedna do Kerestincea i tu, na licu mesta, po njegovoj komandi pobijena.

— Da li je to tačno?

Nije uopšte tačno. Poznato je da je posle pokušaja proboja komunista iz logora Kerestinec i pogibije istaknutih hrvatskih komunista, logor Kerestinec zatvoren. Krajem 1941. godine taj logor nije postojao. Zatim, u jevrejskim arhivama Zidovske opštine u Zagrebu, dokumentima Jevrejskog muzeja u Beogradu, Saveza jugoslovenskih opština, nema dokumenta da je tolika grupa Jevreja krajem '41. godine pobijena. . . Tragedija je u tome što je bilo više drugih grupa, od logora u Đakovu do mnogih drugih logora, u Jasenovcu, za koje se zna tačno, imenom i prezimenom. Samo iz Sarajeva preko 9.000 Jevreja je na najbrutalniji način pobijeno, i njihova imena su poznata...

— Da li je Artuković o tome svedočio?

O ovome ne. . . On je govorio o onome što nije bilo. Zna imena, imate dokaze za sve to, ali to nije ušlo u optužnicu, niti u presudu. . . Od jedne tako velike grupe od 400—500 Jevreja nijedno ime nisu dali, ni jedno jedino ime!

— Zaito on nije svedočio?

Za ono o čemu je on svedočio nijedno ime nije ponuđeno. Nisu se ni porodice javile, niko... Drugo svedočenje je bilo o tome da je početkom 1942. godine kod Vrginmosta, po naređenju Artukovića, navodno radi odmazde zbog likvidacije neke ustaško-domobranske jedinice, pokupljena opet jedna velika grupa od 450—500 Srba i da su tu na licu mesta pobijeni, tenkovima gaženi, i tako dalje. . .

U Vojno-istorijskom institutu nema dokumenata o tome, u Spomenici SUBNOR-a toga kraja o tome nema ništa, nijedno ime opet nije ponuđeno, nijedna porodica se nije oglasila.

Međutim, u ovom slučaju najtragičnije je što je zločin genocida kod Vrginmosta izvršen, ne početkom 1942. već 29—30. jula 1941, odnosno 4—5. avgusta. Trećeg avgusta 1941. godine ustaške vlasti su pozvale sve seljake, pravoslavne Srbe, iz Vrginmosta, Čemernice i okolnih mesta na pokrst, odnosno na prevjeravanje, i okupilo se preko 1200 ljudi. Kada su ih sve okupili, i to samo muškarce od 16 do 60 godina, onda su ih ustaškim kamionima pod oružanom pratnjom odveli, pošto navodno nije bilo katoličke crkve u Vrginmostu, u Glinu... I umesto u katoličku crkvu, odveli su ih u pravoslavnu crkvu i tu ih klali... Ja imam 1032 imena i prezimena, sa godinom i mestom rođenja, zanimanjem ljudi koji su te noći poklani. Na Čemernici postoji 20 mramornih ploča sa 1/29 imena samo iz toga kraja, i ne samo iz te noći. Po aktu ekstradicije, za zločine o kojima je Bajro Avdić svedočio, nije se moglo suditi (za 450—500 ljudi kao grupu), nego za svako pojedinačno ubistvo.

— Da nije on pobrkao datume?

Nije se radilo o grešci. Pre svega nisu gaženi tenkovima, niti je Artuković uopšte bio tamo. Pavelie je bio na Kordunu uoči Nove godine, a ne u vreme zločina, u Vrginmostu. Bili su početkom 1942. godine u tom kraju stravični ratni zločini, na Petrovoj gori. Vrginmost — to je bilo nešto drugo!

— Koji je svedok još bio ubedljiv?

Bilo je uverljivo svedočenje preživеле žrtve Ljubana Jednaka, koji je svedočio o ustaškom pokolju u glinskoj crkvi. Ali, njegovo svedočenje nije bilo osnova za presudu — nego je samo ušlo u sudske spise, a u presudu je ušlo svedočenje ustaše Bajra Avdića.

Treće svedočenje Bajra Avdića na osnovu koga je Artuković optužen i osuđen, bilo je: početkom 1943. kod Samobora ubijeno je oko 600 partizana... Jednoga dana, na jednom mestu — a da mi ne znamo, niti optužnica, niti je sud utvrdio, dan, nijedno ime, nijednu jedinicu, ništa... 600 partizana! Ja sam više puta govorio da je u Srbiji, iz Radničkog bataljona blizu Užica, na Kadinjači, jednog dana nastradalo

250 partizana, i podignut je monumentalni spomenik. A da je ubijeno 600 partizana kod Samobora u Hrvatskoj i da nema ni pločica na mestu gde su ubijeni, da to nije zabeleženo u Spomenici SUBNOR-a Samobora, da nema podatka u izveštajima partizanskih jedinica koje su delovale na tom području, da nema u Vojno-istorijskom institutu nijedne reči — sve je 'to nečuvana sramota za jugoslovensko pravosuđe.

Čudno je i zbog toga što se niko od rodbine nije javio da mu je tu član porodice nastradao. U sva tri slučaja! A to je upravo zato što ih nije bilo. Kad sam ja posetio Vrginmost, po kiši, i samo rekao da se interesujem za to, meni su ljudi doneli spiskove, koje su od kuće do kuće sakupljali. Ja sam to, posle provere, objavio u svojoj knjizi »Ustaški zločini genocida«.

Drugi svedok, na osnovu koga je Artukoviću suđeno, jeste Franjo Truhar, koji je bio takođe ustaša, šef policije, o kome sam kasnije našao dokumenta da je od ustaša naplaćivao za svakog Jevrejina u Zagrebu koga je potkazao...

— Kako je onda intervenisao za Jevrema Vidića Ješu, advokata iz Mitrovice?

Pa, bio je plaćen, verovatno... Samo, opet, zašto je tužilac izabrao Ješu Vidića kao svedoka optužbe protiv Andrije Artukovića, kad čak niko od njegove rodbine nije došao na sud? U osnovnoj optužnici, koju smo podneli u Los Angelesu 1951. godine, kao posebna tačka bio je mitropolit Dabro Bosanski, Petar Zimonjić. Jedno veliko ime — Petar Zimonjić. On nije ni spomenut na suđenju u Zagrebu, 1986. godine. Namesto njega je stavljen Ješa Vidić, za koga se ne može reći da je bio napredan. Dobro, to nije ni bitno...

Za Ješu kažu njegovi sinovi da je tadašnji šef policije u Mitrovici intervenisao kod Pavelića, rekavši da će on dati pola svoje zemlje. Posedovao je oko 300 lanaca. Kažu da je tada Artuković to preneo Paveliću, a Pavelić je odgovorio: 'A zašto pola zemlje kad možemo da uzmemo sve!'

Ja mislim da je to rekao Artuković. Tu nije bilo nikakve trgovine. Bilo je trgovine prvih meseci, kada su ustaše koristile priliku da strpaju nešto u svoj džep. Pa ako im je neko dao dobre pare, ili zlato, da ga onda prokrijumčari, ne zato što bi ga on spasavao, nego — da ga ne oda da je primio te

pare... Međutim, što se tiče same ustaške države tu su postojali zakonski propisi da sva imovina onih lica, koja su pobijena ili iseljena u Srbiju, pripada državi... Prema tome, tu nikakve osnove za pregovaranje nije bilo.

— A oni koji su odlazili u logor?

Postupak je bio isti — pljačka. U selu Prebilovci su od 1000 stanovnika tog najvećeg srpskog sela u tom delu Hercegovine, ubili oko 800, od toga 467 dece do 14 godina, 64 dece do 2 godine. . . 50 domaćinstava su potpuno uništili... U te kuće su useljavali hrvatsko-muslimansko stanovništvo. U selu Prebilovci stavili su tablu Novo Selo... Oni su imali posebno ministarstvo za kolonizaciju. Bio je to jedan oblik genocida. Ja sam došao do zaključka da sam promašio krupnu temu u raspravljanju ustaških zločina genocida, još uvek pod strahovitim utiskom prolivene krvi, brutalnih ubistava novorođene dece. Naime, malo pažnje sam poklanjao ekonomskoj strani ustaških zločina. Ogromne vrednosti je ustaški režim od srpskog stanovništva opljačkao u toku rata. Treba uzeti u obzir ono što je opljačkano na ulazu u ustaški logor, Jasenovac, i druge ustaške logore, a zatim ono što su direktno pljačkali, da ne govorimo o imovini koju su odneli, kućama koje su srušili...

— Kako mislite »na ulazu« u logor?

Da, da! Zatočenik je morao da preda sve. I, ako je nešto slučajno ostalo kod njega — to je značilo smrtnu kaznu. I niko nikad tu računicu nije napravio i niko nikada nije postavio pitanje obeštećenja tog srpskog, jevrejskog, ciganskog stanovništva. . .

Andrija Artuković na suđenju kao da nigde nije pogrešio. Govorio je: »ne znam«, »ne sećam se« i »možda«... izuzev tu i tamo kad je bio pritisnut neoborivim dokazima. Na osnovu čega je osuđen na smrtnu kaznu? Ono što ja znam o Artukovićevoj krivici, dokazanoj krivici, dovoljno je da bih mirne savesti mogao da napišem stotinu smrtnih presuda. Ja znam, recimo za Nikolu Mladenovića, koga je Artuković postavio za ustaškog poverenika u Nevesinju, sa tačno određenim zadacima genocida u odnosu na Srbe. Postoji dokument o tome da je on podnosio Artukoviću izveštaj u vrlo kratkom roku od mesec^dva dana, da je sve Srbe raščistio... Mladenović je osuđen — dobio je četiri smrtne presude.

Prema tome, onaj koji ga je imenovao i (poslao, ne samo njega — nego i mnoge druge, on zaslužuje daleko više. A ovo je samo jedan primer. U tome i jeste tragedija zagrebačkog procesa; Artukoviću je suđeno za ono što nije izvršio, a ne za ono što je izvršio.

A najveća tragedija je u tome što je to bio javni proces, što su tamo bili strani novinari, što je tu bila rodbina žrtava, što je ceo svet bio obaveštavan o toku suđenja.

Artuković je na kraju rekao, i niko mu na to nije odgovorio, da se zahvaljuje sudu i da je dokazano da je on nevin.

— Na vas je u više navrata pokušán atentat?

Prvi put je to bilo u Los Andelesu 1958. godine. Ja sam bio jedini predstavnik vlade SFRJ iz Beograda. Tada je, kao što sam rekao, sudnica bila puna ustaša, koljača, članova Paveličeve vlade, a druga polovina su bili četnici, koljači. I jedni su druge izazivali: šta je ko i kako radio, za šta je ko odgovoran. Niko nije smeo, ni od naših, ni od Jevreja, da se pojavi. A ja sam, kao skojevac, smatrao da mi je zadatak da idem tamo. I šta sam onda uradio? Otišao sam kod šefa FBI u Los Andelesu i rekao mu: »Slušajte, imam obaveštenje da će mene sutra u sudnici napasti ustaše. Ja sam pismeno ostavio da će se to desiti i da sam vas izvestio. Na vama je da me zaštitite...« Pošteno rečeno, u sebi nisam uspeo da razbijem strah. Međutim, ispalo je, sticajem okolnosti, da je to stvarno dejstvovalo, jer, kad sam ušao u sudnicu, kada su me opkolili i hteli u toj gužvi da me samelju, najednom — iza svakog našao se po jedan član Federalnog biroa — niko nije smeo dalje ništa da preduzme, jer su videli da tu šale nema... Drugi put bilo je to u zapadnom Berlinu, kad je bilo suđenje atentatorima na Vojnu misiju FNRJ. I tamo sam bio predstavnik jugoslovenske vlade. I, jednom prilikom, kad sam ulazio u sudnicu, ustaše su se okupile i krenule prema meni i kriminologu, dr Živojinu Aleksiću. Srećom, tu je bio predstavnik britanske Vojne uprave, s kojim sam ja saradivao na tome procesu. Spasla me je okolnost da je zapadni Berlin formalno-pravno još pod vojnom upravom, i da važe vanredni vojni zakoni. Prema tome, ako bilo ko digne ruku na predstavnika Vojne uprave, onda mu ne sude redovni sudovi nego oni najstroži, izvanredni, po vojnim zakonima. I kad su videli njega sa mnom, samo se čula komanda: 'Ne

dirajte, ruke k sebi, nemojte ništa raditi'... Doktora Aleksića su, doduše, ispljuvali.

Treći pokušaj je bio u Štokholmu, za vreme suđenja ubicama ambasadora Vladimira Rolovića. Ja sam bio na oba stepena predstavnik jugoslovenske vlade. Bezbednost je bila takva da su me vodili na suđenje kroz podzemne hodnike jednog srednjovekovnog zamka, pod punom kontrolom i obezbeđenjem. Međutim, oni su uspeali da u taj krug starih zgrada, tako obezbeđen, ubace jedan žuti 'volvo' koji je bio parkiran blizu mesta gde smo mi iz jednog hodnika imali da predemo u drugi i gde je trebalo da nas ubiju. Zahvaljujući nekom Švedaninu, odnosno nekoj srećnoj zvezdi, upravo pre našeg nailaska otkrili su taj žuti 'volvo'. Švedska štampa je pisala o tome. . .

Četvrti put je bilo najopasnije. To je bilo u Njujorku, kad sam bio generalni konzul SFRJ i kad je Barišić, ubica ambasadora Rolovića, pobjegao, odnosno učenio švedsku vladu putem otmice aviona JAT-a. Pušten je da bi taoci bili oslobođeni. On je tada otišao preko Paragvajana nekuda i ponovo organizovao svoju terorističku organizaciju. . . Početkom maja 1975. godine u njujorškoj 'Astoriji' održavao se festival jugoslovenske muzike. Bio sam pozvan kao počasni gost. Sa mnom su bili naši konzuli, kolege iz Stalne misije pri Ujedinjenim nacijama. Bilo je tu, u jednoj ogromnoj sali 'Kristal palasa', 700 jugoslovenskih iseljenika i američkih gostiju. Negde oko pola noći ušla je jedna grupa od 25 ustaških terorista sa Barišićem na čelu. Samo da vam kažem to: u napadu na Stalnu misiju pri Ujedinjenim nacijama i u kidnapovanju aviona učestvovalo je 5—6 njih, a ovde ih je bilo 25... Opkolili su salu, počeli su da dobacuju, da vređaju. . . Mi smo sedeli, u nadi da će to američka policija razrešiti. Međutim, ona je pokazala čudnu tolerantnost prema tim postupcima. Meni je prišao jedan čovek koga nikad u životu nisam video, Albanac, Jugosloven iz Crne Gore, i na uvo mi rekao): 'Druže Bulajiću, vi u roku od dva minuta treba da napustite ovu salu, inače je nećete nikad napustiti'.

— Je li to bila pretnja ili savet?

Savet, savet! I to života vredan savet. Doneo sam odluku da savet tog čoveka, iako je to možda malo ličilo na kukavičluk — ne poslušam!... Ali zbog ostalih drugova, ja sam ustao.

Na moje iznenađenje i moja supruga je ustala. To je bio odlučujući trenutak da ustanu svi koji su bili meta napada i da napuste salu otprilike dva minuta ore nego što su poglašena svetla u sali. Oni su bili toliko besni da su na svetlu, napolju, pred policijom počeli da nas udaraju, gađaju, prete. Jednom pivskom flašom su mene gađali u glavu, ali umesto mene pogodili su moju suprugu u slepoočnicu i ona je, u krvi, pala na zemlju. Policija uopšte nije intervenisala. A Albanac, naš, jugoslovenski, od mene se nikako ne odvaja. Kaže: 'Ja imam revolver, što meni — to i tebi'. Onda mi je pomogao da suprugu prenesemo do kola. . . Mislio sam da su kola neupotrebljiva, da su gume isečene, ali oni su verovatno smatrali da meni kola neće ni trebati, a baš te večeri ni vozača nisam poveo... I dok smo suprugu stavljali unutra, po mojim leđima su pljuštali udarci.

— Da li ste saznali ime tog Albanca?

Kako da ne, Nik Grišaji, iz Tuzi kod Titograda. Od tada nisam otišao u Njujork, a da porodicu Grišaji nisam posetio. Drugovima u konzulatu sam rekao da na prijeme njih pozivaju; drugovima u Izvršnom veću Crne Gore sam rekao: 'Molim vas, toj familiji nemojte to zaboraviti. . .'

— Vratimo se na slučaj Artukovića — pravda je zadovoljena, Artuković je osuđen na smrt.

Ja mislim da pravda nije zadovoljena. . . Artuković jeste osuđen na smrt, ali za šta je osuđen? On je osuđen na smrt za omo što nije uradio — ne za ono što je uradio. To otvara mogućnost da se sutra pravda tumači na različite načine. Da se čak dokazuje da je pravosuđe moje zemlje osudilo nevinog čoveka, što nije tačno.

Ako se htelo da on bude brzim postupkom osuđen na smrt — kako bi smrtna kazna bila izvršena pre nego što umre, možda bi to bio razlog. Ali, on je osuđen na takav način za koji nema nikakvog opravdanja, a smrtna kazna nije izvršena — nego je umro u bolnici, na belim čaršavima, o trošku SFRJ.

Starost i bolest mogu biti argumenti sa stanovišta humanih razloga. Međutim, u slučaju ustaškog ministra Andrije Artukovića ne može ni to biti razlog, jer je po njegovom naređenju ubijeno toliko ljudi starijih i bolesnijih od njega, koji su bili u bolnici, izbačeni iz bolnice i ubijeni na najbe-

somučniji način... Da ne govorimo o maloj deci. S druge strane, činjenica da on nije ubijen, po mom mišljenju, nije bitna. Izvršenje bi skratilo muke osuđenog na smrt, pod pretpostavkom da je imao grižu savesti, koju tokom čitavog procesa nigde nije pokazao, da se kajao za ono što je učinio. Naprotiv, on je tvrdio da je nevin.